

XVI.YÜZYIL SONLARINDA BİR İLTİZAM SÖZLEŞMESİ

Mehmet Ali ÜNAL

Osmanlı İmparatorluğu'nun tımar sistemi uygulanan mahallerinde, tahrir işlemi tamamlandıktan sonra tesbit edilen vergi gelirleri, umumi olarak üç kısma ayrılıyordu. Bir kısmı has, zeâmet ve tımar şeklinde dirlik sahiplerine tahsis ediliyor, bir kısmı vakıf hissesi olarak vakıflara bırakılıyor, diğer kısmı ise "*havâss-ı hümâyûn*" adı altında merkez hazinesine alınıyordu.

Dirlik sahipleri kendilerine "*berât-ı hümâyûn*"la tevcih edilmiş olan gelirlerini kanunnâmelerde belirlenen şartlar muvacehesinde bizzat tahsil ediyorlar veya adamlarına toplattırıyorlardı. Vakıflarda ise vergi gelirlerini toplamak bu iş için görevlendirilmiş olan câbiye aitti.

Devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca *mukataa* adı altında ifade ediliyordu. Mukataa, gelir kaynağının cinsine göre, *cizye mukataası*, *iskele mukataası*, *mizan mukataası* vs. gibi kısımlara ayrılıyordu. Mukataa, deyimini ayrıca tek bir sancaktaki *havâss-ı hümâyûn* kaydedilmiş bütün vergi kaynaklarını ifade etmek için de kullanılıyordu (1).

Bir kısım vergi ve gelir kaynaklarının bu şekilde merkeze ait olması pratikte bir mânâ ifade etmiyordu. Önemli olan kağıd üzerinde görülen gelirlerin bir an önce nakit olarak hazineye girişini sağlamaktı.

İşte mukataa gelirlerini toplamak için devlet genel olarak iki yola baş vuruyordu: *İltizâm* veya *emânet*.

İltizam ve emanet işlerini yürüten kurum *hazîne-i âmire* idi. Devlet mukataa gelirlerinin hazinede toplanmasını sağlamak için her bir mukataayı devlet merkezinde ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta *müzâyede*'ye çıkarıyordu. Müzayede esnasında hazineye en fazla fiyatı teklif eden ve bir kısmını peşin vermeyi kabul eden iltizamı alıyordu. Peşinat miktarının fazla oluşu tercih sebebi idi. Zira,

1. Mehmet Ali Ünal, "XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı :3 (1988), Samsun, s.93-107.

iltizamdan maksat bir an önce hazineye peşin para girişini sağlamaktı. Devletin her türlü cârî harcamaları *hazine-i âmirece* yapılmasından dolayı buna şiddetle ihtiyaç vardı.

Müzayede sonunda mukataayı en yüksek fiyatı ve en fazla peşini vermeyi kabul eden yani iltizamı alan kişiye mültezim ve emin deniyordu. Kaynaklarda bu durum "*ber-vech-i iltizam emîn ve mültezim*" şeklinde formüle edilmektedir.

Şayet müzayede sonunda iltizamı alan çıkmazsa, bu durumda devlet, mukataa gelirlerinin tahsili için *ulûfelû* bir memur tayin ediyordu ki bu kişiye de emin deniyor fakat, iltizamı emâneten aldığı "*ber-vech-i emanet emîn ve mültezim*" şeklinde belirtiliyordu. Emanet suretiyle mukataayı iltizama alanlar da hazineye muayyen bir meblağı ödemek mecburiyetinde idiler (2).

Müzayede işleminden sonra, mültezim ile devlet arasında bir sözleşme yapılıyordu. Bu sözleşmede her iki tarafın talep ve taahhüdları tek tek kaydediliyordu.

Bu arada iltizam müddeti sona ermeden başkaları mukataa bedelini arttırabilirdi. Buna "*ziyâdeleştirme*" deniyordu. Bu durumda mukataayı ilk önce iltizama almış olan kişi veya kişiler, zimmetlerinde mukataa var ise, defterdar ve mahallin kadısı huzurunda hesaplaşıp, bu mukataa malını, iltizam bedelini ziyadeleştirerek yeniden iltizam etmiş olanlara devretmek zorunda idiler.

Öte yandan mukataayı yürütmekte iken, iltizam bedelini arttıranlara devretmek mecburiyetinde kalanlar da, çok defa hazineye yatırmış oldukları peşini geri istiyorlardı. Bu hususlar mukataayla ilgili sözleşmede önceden tesbit edilmiş oluyordu.

Diğer taraftan XVI. ve XVII.yüzyıllarda mukataaları iltizam ya da emânet suretiyle alanlar umumiyetle *ehl-i örf* tabir edilen devlet memurları idiler. Bunlar başta kapıkulu efradından *dergah-ı âli kulları, çavuşları, müteferrikalar, altı bölük halkı ve yeniçerilerdi*. Taşra ümerasından da sancakbeyi, mütesellim, kethüdalar ile kapıkullarından taşrada görevli olanlar iltizam işlerine giriyorlardı.

2. M.Ali Ünal, "Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükât Defteri-XVII. Yüzyıl Başları", *O.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 4, (1989), Samsun, s.91-130.

Nitekim Doğu Anadolu'daki sancaklarda da mukataaları emanet ya da iltizam ile alanlar çok defa sancakbeyleri olduğu görülmektedir. Şüphesiz iltizam işlerine çok defa *ehl-i örf*'ü n görmesinin çeşitli sebepleri vardır. En önemlisi hazîneye yatırılması gereken peşinat miktarı idi. Binlerce altın tutarındaki peşinatı verebilmek için mültezim olan kişinin oldukça varlıklı olması gerekiyordu.

Öte yandan sadece zengin olmak da iltizam işlerine girmek için yeterli değildi. Özellikle Doğu Anadolu gibi merkezden uzak ve belli ölçüler içerisinde de olsa, güçlü aşiretlere dayanan bir feodal yapının hüküm sürdüğü yerlerde zengin olmaktan öte, iltizam işini yürütebilmek için gerekli kudret ve otoriteye de sahip olmak lâzım geliyordu. Zira mukataa gelirlerini toplarken her zaman çeşitli güçlüklerle karşılaşmak mümkündü. Teorik olarak defter ve kanun mucebince herkes üzerine düşen vergiyi ödemekle yükümlü idiyse de, pratikte vergisini ödemeye yanaşmayanlar olduğu gibi, muhtelif ihtilafların çıkması da muhtemeldi. Bu sebeple vergi toplama işi dirayetli ve muktedir kişilerin harcı idi.

Bu özelliklere sahip zümre ise, yukarıda belirttiğimiz kapıkulu mensupları ve sancakbeyi, mütesellim, kethüda vs. gibi mahalli idarecilerdi. Bunların içerisinde sancakbeyleri zenginlik ve otorite bakımından başta geliyorlardı. Onlar beylerbeyilerinden sonrada taşra ümerasının içerisinde en zengin grubu teşkil ediyorlardı.

Sancak beylerinin varlıkları esas itibariyle tasarruf ettikleri haslara dayanıyordu. En düşük sancakbeyi hâssı 200 bin akçadan başlamak üzere(3) sancakbeyinin kıdem ve istihkakına göre 400 bin akça ve hatta bazı imtiyazlı sancakbeyileri için bir milyon akçanın üzerinde olabiliyordu(4). Gerçi sancakbeyleri hasların her beş bin akçası için bir *cebelü*'yü sefere götürmek mecburiyetindeydiler, ancak paranın istikrarlı olduğu XVI. yüzyıl şartlarında bir *cebelünün* maliyetinin beş bin akçadan bir hayli az olacağı ve dolayısıyla haslarının önemli bir kısmının sancakbeyine kalacağı muhakkaktı. Ayrıca sancakbeyilerinin *bâd-ı hevâ*, *resm-i arûs*, *cürüm* ve *cinayet resimleri* vs gibi görünmeyen kalemlerden elde ettikleri gelirler de küçümsenmeyecek bir meblağ teşkil ediyordu.

3. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der-Hülâsa-t Mezmîn-i Defter-i Divan*, İstanbul 1280, s.37.

4.1518'de Çemişgezek Sancakbeyi *Pir Hüseyin Bey*'in hasları bedeli 1.7171.700 akça tutuyordu. Bkz. Başbakanlık Arşivi (BA), *Tapu Defteri (TD)* 64, s.852.

Diğer taraftan sancakbeyileri mazuliyet ve takaüdlük dönemlerinde ellerindeki servetlerini ticaret yaparak değerlendiriyorlar ya da büyük tüccarlara sermaye veriyorlardı (5). İstanbul, Bursa, Edirne, Konya gibi nüfusça kalabalık ve çağın ölçülerine göre sanayileşmiş ve aynı zamanda birer ticaret merkezi haline gelmiş şehirlerde *hacegân* denilen bir büyük tüccarlar sınıfı teşekkül etmişse de, imparatorluğun tamamına şâmil, sivil kökenli bir özel teşebbüs erbabından söz edilemezdi. Zenginliğin yolu devlet kapısında görev almaktan geçiyordu. Bundan dolayı mukataaları iltizama alabilmek bakımından en avantajlı zümreyi sancakbeyileri oluşturuyordu.

Sancakbeyileri de, iltizam işlerine çok defa münferiden girmek yerine diğer sancakbeyileri, dergâh-ı âli çavuşları, oğulları, kardeşleri, zeâmet sahipleri, müteferrikalar, timar defterdarları ve kâtipler gibi geniş bir ekip ekip teşkil ederek giriyorlardı. Yapılan bu işbirliği sayesinde gerek sermaye gücü ve gerekse siyasi nüfuz ve otorite bakımından oldukça kudretli bir birlik oluşturuyorlardı.

Aşağıda ele alacağımız mukataa ile ilgili sözleşme örneğinde bu durumu ortaya koymaya çalışacağız. Önce söz konusu bu belge hakkında kısaca bilgi vermek herhalde faydalı olacaktır.

Başbakanlık Arşivi'nde Ruznamçe Defterleri tasnifinde 101 numarada kayıtlı Ruznamçede yer alan ve Harput Sancağı beyliği haslarının tevcihi ile ilgili olan belge esas itibarıyla bir iltizam sözleşmesidir. Arşivdeki bir çok Ruznamçe defterleri gibi bu deftere de sayfa numarası verilmemiştir. Fakat defterde her eyalete ait tevcihler ayrı bir cüz halinde kaydedilmiştir. Ruznamçe defterlerinde has, zeâmet ve timar gibi dirliklerin günlük tevcihleri kaydedilmektedir. Defterler genellikle 500 ila 2000 sayfa arasında değişmekte ve hatta daha fazla olabilmektedir. Deftere kaç eyalet kaydedilecekse eyaletin özelliğine göre, her biri için muayyen sayıda sayfa ayrılmakta ve tevcih işlemi vâki oldukça bu ayrılan sayfalara kaydedilmektedir. Her eyalete ait tevcihler farklı olduğundan bazı eyaletlere ait cüzler tamamen dolu olduğu halde, bazılarında birçok boş sayfa kaldığı görülmektedir.

5.Yaşar Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleter*, XVI/163, (1977), s.498-99.

İncelemekte olduğumuz Ruznamçe kaydına göre, evvelce 250 bin akçalık haslar Kiği sancağibeyi olan *Uğurlu Bey*, 343.070 akçalık icmalli hasları bulunan Harput Sancakbeyiliğine tayin olunmuştur (6). Ancak o, sadece Harput Sancakbeyi değil, aynı zamanda Diyarbekir'e tâbi 29 kalem mukataayı iltizama alan bir mültezimdir. Yapılan iltizam sözleşmesi gereğince Harput sancakbeyi tayin edilmiştir.

Uğurlu Bey'den önce *Melek Ahmed* ile *Alaeddin Bey* ve oğulları ve kardeşi Ruznamçede tek tek belirtilmeyen bu mukataaları iltizama almışlardır. *Alaeddin Bey* ve adamları uzun süreden beri bu çevrede iltizam işleriyle uğraşmaktadırlar. Nitekim mezkur Ruznamçede Diyarbekir'e tabi 29 mukatâatı "*müddet-i medid mâlikâne*" tasarruf ettiklerinden bahs olunmaktadır. Meselâ, *Alaeddin Bey*'in Harput'tan başka, Çemişgezek (7), Muş(8) sancakları ile *Boz Ulus* ve *Kara Ulus* tâifesinin (9) resm-i ganemlerini, Amid gümrük ve mizân-ı cedid mukataalarını (10) iltizama aldığını biliyoruz. Belgede sözü edilen 29 mukataanın bir kısmının bunlar olduğu anlaşılmaktadır.

Ruznamçe 101'e göre *Alaeddin Bey* ve adamları iltizama aldıkları mukataalar ve *havâss-ı hümâyûn* reayasına birçok zulümler yapmışlar ve devlet malına pek çok zarar verdirmişlerdir. Buna rağmen "*sa'yimiz vardır*" diyerek kendisine beylerbeyilik tevcih ettirdiği gibi, adamlarına beş sancak, defter kethüdalıkları, çavuşluklar, bölük ağalığı, müteferrikalıklar, zeâmetler verdirmiş ve yine adamlarından nice yüz nefere timarlar alıvermiştir. Kendisi zimmetine yüz binlerce altın (filori) geçirmiş olduğu gibi, adamları da onar, yirmişer bin altına mâlik olmuşlardır.

İltizam işlerinde de çeşitli yolsuzluklar yapan *Alaeddin Bey*, zabt ettiği *havâss-ı hümâyûn* ve mansıpların *ulemâ*, *meşâyih*, *âyân* ve *reâyâsından* pek çok mal toplayıp, serdar olan vüzeraya yedirmiştir. Rüşvet olarak yedirdiği malların defterlerini tutup, şikayet edenleri katil ve haps ettirmiştir. Buna rağmen, ellerindeki mukataalar ve

6. Bu rakam Harput Sancağı'nın son tahriri sırasında tesbit edilen ve o sırada sancakbeyi olan İbrahim Bey'in kıdem ve istihkakına göre belirlenmiş olan haslardır. Bkz. M.Ali Ünal, *XVI.Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s.174-175.

7. *Mühimme* 47, s.39.

8. *Mühimme* 26, s.274.

9. *Maliyeden Müdevver Defterler (MM)* 2775, s.315,383,427.

10. *TD* 213, s.4

dolayısıyla nüfuz ve kudreti artmış olan *Alaeddin Bey*'in yaptığı yolsuzlukları ve mezalimlerin önüne geçmek konusunda kimsede cüret ve iktidarı kalmamıştır. Zimmetinde olan *mâl-ı mirî*'nin tahsil olunamadığını ve zulümlerinin önüne geçilemediğini defterdar ve gayri hâkimler defalarca merkeze bildirmişlerse de kimse mukavemet edememiştir. Bu kayıtlara göre mukataanın *Alaeddin Bey* ve arkadaşlarından alınmamasının sebebi daha çok zulmü sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Oysa 23 Mayıs 1588 (25 Cemaziyelâhir 996) tarihli bir Mühimme kaydına göre merkez ile *Alaeddin Bey*'in anlaşmazlığa düşmesi onun yaptığı iddia edilen zulümlerden ve irtikap ettiği yolsuzluklardan çok daha önce hazineye yatırmayı vadettiği 200 bin altın filoriyi göndermemesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu hükümden bir miktar peşin vermesi halinde teftişden vazgeçileceği, aksi takdirde Amid kalesine hapsedilmesi Diyarbekir beylerbeyisine emr edilmektedir (11).

Alaeddin Bey ile anlaşamayan *hazine-i âmire* sonunda sözü geçen 29 kalem mukataâtı *Uğurlu Bey* ve "şerikleri" ne vermiştir. *Uğurlu Bey*, mukataâtın iltizam bedelini ziyadeleştirmeyi kabul etmiştir. Yapılan mukaveleye göre, *Uğurlu Bey* ve ortakları hazineye 90 bin altını peşin olmak üzere toplam 320 bin altın ödemeyi taahhüd etmişlerdir.

Ayrıca onlar, *Alaeddin Bey* ve cümle tevâbiinin zabt ve tasarruflarında olan *havâss-ı hümâyûn* ve diğer mukataalar için iltizam başlangıcından itibaren ödemedikleri borçlarını, hazineye ödemekle yükümlü olup da yatırmadıkları çeşitli mal ve nakitleri karşılığında da toplam 500 bin altın vereceklerdir. *Alaeddin Bey* ve adamlarının ödemedikleri kalemler arasında, *tefavüt-i narh*, *tefavüt-i mevâcib* ve sefere gitmediklerinden dolayı serdarların emr eyledikleri bedel akçası, Sincar ve Musul vesâir yerlerden topladıkları *nüzül ve mühimmât-ı seferiye*, Murad ve Hasankeyf köprüsüyle Peltikan (?) kalesi binası için istenen mallar sayılmaktadır. Ayrıca Malatya ve Musul'da halktan zorla topladıkları mal ve paranın (mezalimlerinin) yarısı mirîye alınıp diğer yarısı da hak sahiplerine geri verilecektir.

11. Mühimme 62, s.328; öte yandan adı geçen Mühimmenin tarihi *Uğurlu Bey*'in sancakbeyi atanmasından dört gün önceki tarihtir. O, Ruznamçeye göre 27 Mayıs 1588'den itibaren sancakbeyi tayin olunmuştur.

Buna karşılık *Uğurlu Bey* ve arkadaşlarının şartları şu şekildedir:

- 1- *Canpulad Oğlu Hüseyin*'e kayd-ı hayat ve ocaklık olarak mutasarrıf olduğu Ekrad sancağı ile evvelce verildiği gibi Musul beylerbeyliğinin verilmesi,
- 2- Halen Siverek beyi olan *Mehmed*'e Malatya sancağı icmalli haslarıyla verilmesi,
- 3- Siverek sancağı, *Sırd* beyi olan *Alican*'a verilmesi,
- 4- *Sincar* beyi olan *Hasan Bey*'e Çemişgezek sancakbeyliğinin verilmesi,
- 5- Harput sancağı cümle icmalli haslarıyla *Uğurlu Bey*'e tevcih edilmesi,
- 6- Zeâmete mutasarrıf *Hüseyin*'e Ergani sancakbeyliği, zeâmetinin ise istediği kişiye verilmesi,
- 7- Zeâmete mutasarrıf olan *Canpulad Oğlu Haydar*'a Diyarbekir'in defter kethüdalığı ve zeâmetinin istediği kişiye verilmesi,
- 8- Zeâmete müstehak *Kâtîp Hasan*'a Divân-ı hümâyûn kâtipliği verilmesi,
- 9- Diyarbekir zuemasından *Mustafa Çavuş*'un zeâmeti mukarrer olması,
- 10- Selmiye sancağında timara mutasarrıf *Mehmed*'in timarının mukarrer olması,
- 11- Dört nefere çavuşluk ve dört nefere müteferrikalık verilmesi,
- 12- Mal hizmetinde olan mübaşirlere kanun üzere terakki verilmesi,
- 13- *Melek Ahmed*, *Alaeddin*, *Zeyni* ve *Nimetullah*, *Gedik Mehmed* ve diğer *Mehmed* ve sâir mübaşir ve adamları teftiş sırasında kaybolmamaları,
- 14- Ayrıca adı geçenleri teftiş hususunda bir müfettiş kadı tayin olunarak emvâl ve erzâkın zâyî ve telef olmaması ve kendilerini iflasa çıkarmamak için ellerindeki malların marifetiyle tahrir olunub mühürlenmesi,
- 15- *Uğurlu Bey* ve ortaklarının mansıplarının tahvil içinde sefere gelmediler diye başkalarına verilecek olursa, ziyade edilen iltizam bedeli hazinece taleb olunmaması,
- 16- Mukataât ile ilgili bütün eski şartlar geçerli olup, söz konusu mukataaların birbirinden ayrılmaması ve birinin fazlasının diğerinin eksikliğine hesap edilmesi,
- 17- İltizam müddeti devam ederken, iltizam bedelini ziyadeleştirerek

kabul eden olursa, peşinleri geri ödenmeden mukataanın kimseye verilmemesi,

18- Bu durumda dahi mansıplarının ibkâ edilmesi,

19- Ayrıca mâl-ı mîrînin tahsiline yardım için dört zâim ve beş nefer sipahinin verilmesi,

20- Son olarak da sipahi bölüklerinden 225.bölükde *Ser-bölük Mehmed'e* on akça terakki ve bir nefere de cebecilik verilmesi.

Ayrıca *Alaeddin Bey* ve adamları zimmetlerinde zuhur eden *mâl-ı mîrî* ile alakasını kesmeden, teftişten kurtulmak için mukataa bedelini ziyadeleştirirlerse kabul edilmeyecektir.

Söz konusu bu şartlar "*pâye-i serî-i âlâya*" arz olunmuş ve kabul edilmiştir.

Belgede gerek *Alaeddin Bey* ve adamları ve gerekse *Uğurlu Bey* ve ortaklarının hangi mukataa kalemlerini, hangi yıllar için iltizama aldıklarına dair bir bilgi yer almamaktadır. Ancak bir mukataa döneminin 3 hicrî yıl olduğu bilinmektedir. Fakat *Uğurlu Bey*'in mukataâtı tahvil içinde ziyadeştirerek aldığı dikkate alınırsa, bahsedilen 320 bin altının bir tahvil döneminden daha az bir müddet için geçerli olduğu anlaşılır. *Uğurlu Bey* ve ortakları ayrıca *Alaeddin Bey* ve adamlarının zimmetlerinde olup, ödemedikleri mallar için de hazineye 500 bin altın yatırmayı taahhüd etmişlerdir. Bu durumda tahvil dönemi içinde adı geçen 29 kalem mukâtaa için iltizam bedelinin toplam 820 bin altın olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıralarda altının resmi rayicinin 120 akça olduğu göz önüne alınırsa 820 bin altının akça olarak $120 \times 820.000 = 98.400.000$ akçaya balığ olduğu görülür ki, mühim bir meblağ demektir. Çünkü Diyarbekir eyaletinin 1527-28 yıllarındaki bir bütçe örneğine göre senelik hasılatı 7.169.190 akçadır (12). Bu miktara dirlük gelirleri dahil değildir. 1541 (947) tarihli Diyarbekir vilayeti tahririne göre ise padişah hasları 18.804.973 akçadır (13). Bu durumda Diyarbekir vilâyetinden merkeze alınan gelirlerde XVI.yüzyılın sonlarına doğru büyük artışlar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 98 milyon kûsür akçanın üç yıllık hasılat

12. Ömer Lütü Barkan, "H.933-34 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XV, No:1-4 (1955), s.277.

13. BA, TD 200, s.5.

olduğuna dikkat etmek gerekir. Fakat bu halde dahi senelik 30 milyon k s r akça eder ki 1541'deki 18 milyon akçaya nazaran yaklaşık yüzde yüzlük bir artış söz konusudur. Kaldı ki incelediğimiz belgede geçen 29 kalem mukataanın Diyarbekir eyaletindeki merkeze alınan bütün gelirleri ihtiva edip etmediğini Őimdilik kesin olarak belirleyemiyoruz.

Diğer taraftan ekte metnini verdiğimiz belge biraz dikkatlice gözden getirilecek olursa kolayca anlaşılır ki, *Alaeddin Bey* ve adamları ile *Uğurlu Bey* ve ortaklarının mukataatı iltizama alıŐ şartları hemen hemen birbirinin aynıdır. *Alaeddin Bey* de kendisine beylerbeyilik, adamlarına sancakbeylikleri, defter keth dalıkları, müteferrikalıklar, çavuşluklar vs. tevcih ettirmiştir.

Alaeddin Bey ve adamlarına yapılan suçlamalar genel olarak iki grupta değerlendirilebilir: Devlet malını zimmetine geçirme ve halka zulüm. Bu konuda kimseye göz atırmamıŐlar, Şikayet edenleri katil ve haps ettirecek mezalimlerini alenen icra etmişlerdir. Ayrıca yaptıklarını örtbas etmek için vezirlere rüşvet yedirmiŐlerdir. Böylece mahalli ve merkezi bürokrasiyi tesirsiz hale getirmiŐlerdir.

Dikkat edilecek olursa esasen *Uğurlu Bey* ve Şerikleri ile *Alaeddin Bey* ve adamları aynı özellikleri taŐımaktadırlar. Birinciler de ikinciler gibi kuvvetli bir ekiptir. Mahalli bürokraside g l d rlere. Merkezi bürokraside cereyan eden olaylar hakkında da kendilerine bilgi verecek adamları vardır. Nitekim bunun için zeamete müstehak olan *Katip Hasan'ı*, *Divan-ı h m y n katipliği*'ne tayin ettirmiŐlerdir. Ziyade ettikleri iltizam bedeli için halktan defter ve kanun haricinde mal ve para toplamaya kalkıŐmalarını önleyecek hiç bir g  yoktur. Her ne kadar teorik olarak hakkı yenenler bulunduğu mahallin kadilđına veya merkeze dava aabilirlerse de pratikte son derece güçlü bir teŐkilatlanmaya gitmiŐ olan *Uğurlu Bey* ve ortaklarını mahkeme önüne çıkarmak ve hakkını almak zor görünmektedir.

Ayrıca *Uğurlu Bey* ve arkadaşları da öncekiler gibi *m l-ı miriye* zarar verebilirler. Fıllı durumları buna müsaittir. Kısacası *Uğurlu Bey* ve ortakları ile *Alaeddin Bey* ve adamlarının mukataayı iltizama almaları arasında mahiyet itibariyle hiç bir fark yoktur. İleride onlar hakkında da birçok Őikayetler vuku bulacak, devlet malına zarar verdikleri s ylenilecek ve sonunda yine onlar gibi *ehl-i  rft*ten olan teŐkilatlı bir ekip mukataayı ziyadeŐleŐtirerek iltizamı alabilecektir.

Burada Şu soru akla gelebilir: Devlet bu durumun farkında değil midir? Farkındaysa niçin daha iyi bir yol sememektedir ve konuya bir çözüm getirmeye çalışmamaktadır?

Bu sorulara bir çok deęiŐik cevap bulmak mümkündür. Ancak biz meseleye o zamanki Osmanlı bürokrasinin yapısı ve iŐleyiŐ tarzı açısından yaklaşmanın daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı bürokrasisi XVI. yüzyılda son derece merkezizyeti bir karektere sahiptir. Bu yüzden eyaletlerde güçlü bir mahalli bürokrasi teşekkül edememiştir. Beylerbeylik ve sancakbeyliği gibi kurumlar sivil karakterli olmaktan çok askeri birer kurumdurlar. Beylerbeyi ve sancakbeyinin temel görevi tımarlı sipahilerle birlikte emredilen seferlere katılmaktır. Eyaletlerdeki sivil bürokrasinin baŐında esas itibariyle Eyalet defterdarı ile kadılar bulunmaktadır. Eyalet defterdarının görevi doğrudan doğruya devlet gelirlerinin toplanması ve bununla ilgili hususları muhtevidir. Kadılar ise, kazanın bütün iŐlerinden sorumlu oldukları gibi askeri meselelerde de yetki sahibidirler.

Fakat bütün bu mahalli idareciler en küçük bir mesele hakkında merkeze bilgi vermek ve oradan emir beklemek mecburiyetinde idiler. Adeta içtihad hakları yoktur denilebilir. Merkez bürokrasisi için idari düstur ise geleneklerdir. Devlet hayatındaki bu gelenekçi yaklaşım "*olı gelene riāyet*", "*kadimdem olduğu üzere*", "*kanun-ı kadim mücebince*" vs. şeklinde formüle edilmiŐtir. Çok defa geniş yetkilere sahip devlet adamlarının çeŐitli meseleler hakkındaki teklifleri bile "*olı gelene muhalif*", "*kanun ve deftere mugayir*", "*bid'at*" gibi gerekçelerle reddedilmiŐ ve teklif edenler peŐinen itham edilmiŐlerdir. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasinin *havāss-ı hümāyūn*'a ait gelirleri *iltizam* ya da emānet yolları dıŐında, baŐka bir şekilde toplanması konusunda alternatif fikirler üretmesi mümkün değildir. Bürokrasi her konuda en iyi tarzı bulmuŐ olmak konusunda kendisinden emin olduğu için çeŐitli hususlarda teklif edilen çözümlere de daima Őüphe ile bakmıŐtır. Bu, bir noktada o dönemin idarecilerinin zihniyetinin esasını oluŐurmaktadır denilebilir.

Öte yandan devlet için ilk planda *havāss-ı hümāyūn*'a ait gelirlerin adaletli bir biçimde idare olunması ve halkın zulme uğramadan vergilerin toplanması hususu gelmemektedir. En önemli konu, bir an evvel hazineye nakit giriŐinin sağlanmasıdır. Çünkü hem

Avrupa, hem de İran cephesinde sürüp giden savaşların finansmanı için şiddetle paraya ihtiyaç vardır. Bu sebeple mukataaları önceki iltizam bedeline göre arttıran ve hazineye daha fazla peşin vermeyi taahhüd eden mültezimlerin her türlü şartlara derhal kabul olunmaktadır. Halbuki mukataayı ziyadeleştirerek yeniden iltizama alan mültezimin ödediği fazlalığı çıkardıktan sonra bir de kâr etmek için kanun ve defter hilafına vergi ve resim toplamaya girişeceği muhakkaktır ve bunun devlet tarafından tahmin olunmaması imkansızdır. Dolayısıyla devlet bir noktada halkın bile bile zulme uğramasına göz yummaktadır denilebilir (14).

Diğer taraftan sancakbeyliği mukataayı iltizama alan şahsın nüfuz ve otoritesini arttırmak için ek bir güç kaynağı telakki edilmekte ve bu kişiler iltizam işinden elde edeceği kârın yanında sancakbeyliği hasları ile daha da zenginleşmektedirler. Ayrıca sancakbeyi olarak, sancaktaki timarlı sipahilerin en üst âmiri oldukları ve seferlerde sancağı sipahileriyle bizzat bulunmaları gerektiği halde, "*üzerimde iltizam vardır*"(15) diyerek seferlere gitmekten kaçınmakta, bu konuda serdarlardan gelen son derece şiddetli emirlere bile pek kulak asmamaktadırlar.

Merkez ise, XVI.yüzyılın sonlarına doğru hem İran, hem de Avusturya cephesinde sürüp giden savaşlar için beylerbeyileri ve sancakbeyilerinden "*mükemmel ve müretteb kapu halkı*" ile seferlere gelmelerini isteyip durmaktadır(16).

14. Buna benzer bir örnek belgeyi daha önce değerlendirmiştik. 1646'larda Avarız hanelerini belirlemek amacıyla Harput'ta tahrir için görevlendirilen *Muhammed Efendi*'ye bir taraftan "*hak ve adl üzere*" tahrir yapması emredilirken, diğer taraftan "*mâl-ı miriye gadr olmakdan hazer eylesi*" buyuruluyordu. Bu durum karşısında *Muhammed Efendi*, biri halkın gerçek ödeme gücünü gösteren fakat hazineye zararı olan, diğeri de hazinenin lehine fakat halkın zararına olan iki ayrı tahrir defteri düzenlemiş ve hangisinin muteber tutulması konusunu merkeze bırakmıştır. Merkez de halkın zulme uğrayacağını bile bile hazinenin lehinde olan tahrire göre vergi almaya karar vermiştir. Bkz.Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avarız Defterine Göre 17.Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten* sayı 199,(Nisan 1987), s.119-129.

15. *Uğurlu Bey*'den önce Harput ve Çemişgezek sancakbeyliği yapan ve Havâss-ı hümayûn emini olan *Alaeddin Bey*, defalarca "*üzerimde iltizam vardır*", bahanesiyle çağırıldığı halde seferlere katılmamıştı. Bkz. *Mühimme* 53, s.211.

16. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s.103-104.

Bazı serdarlar ise "üzerimde iltizam vardır" bahanesini kabul etmeyerek siyasi ve askeri durumun vehametine göre her halukârda sefere gelmelerini sert bir dille emretmektedirler. Meselâ 14 Ekim 1584 (9 Şevval 992) tarihli bir hükme göre *Özdemir Oğlu Osman Paşa'nın* Şark serdarlığı sırasında, adı geçen *Alaeddin Bey'e "birkaç seneden berü mâl-i mîrl bahanesiyle sefere gitmeyüb kusûr ve refâhiyetde"* (17) olduğu hatırlatılarak azarlanmakta ve "*sancağında muhafazaya kalarlar ve ol cânıbden sefere gitmeyen zuema ve erbâb-ı timar ile beraber*" sefere gitmesi ve oğullarından da sefere gitmeyenlerle birlikte acele olarak *Osman Paşa'ya "mülâki"* olmaları emredilmekte ve "*üzerimde iltizam vardır*" diye bahane gösterenler olursa özrün kabul edilmeyeceği ihtar olunmaktadır(18).

Halbuki devlet bir taraftan iltizam işleriyle uğraşanların sefere katılmasını toleransla karşılamakta(19), hatta bunu mukâtaa ile ilgili sözleşmede kabul etmektedir. İncelediğimiz belgede, *Uğurlu Bey* ve arkadaşları "*elimizdeki mansıplar tahvil içinde sefere gelmediler diyü ahara virilürse ziyâde etdiğimiz mâl bizden taleb olunmaya*" denmektedir. Bunun anlamı iltizam müddetince seferden bir nevi muâfiyet üzere olmaları demektir.

İltizam işiyle uğraşanlar açısından, tahvil içerisinde sefere gitmek hem kendilerinin hem de hazinenin zararına olacaktır. Çünkü seferden dönmemek söz konusudur. Bu durumda mukataa gelirlerinin toplanması da mümkün olamayacaktır. Ancak hemen tamamı sefer hizmetiyle yükümlü, yani asli fonksiyonu savaşmak olan adı geçen kişilerin seferden muâfiyeti halinde, ordunun savaş gücünün zaafa uğraması da bahis mevzudur. XVI.yüzyılın sonlarından itibaren tımarlı sipahilerin azalması ve Kapıkulu mevcutlarının artmaya başlamasının sebepleri arasında taşradaki askerlerin mukataa işleriyle uğraşması hususunu da saymak gerekir kanaatindeyiz.

17. Gerçekten de *Alaeddin Bey*, 1 Haziran 1578 (25 Şevval 986) tarihli bir hükme göre sefere gitmenin bir yolunu bulmuştur. Söz konusu hükme göre Diyarbekir Beylerbeyisi *Alaeddin Bey'in* bu diyarda ehl-i yukufu ve mâl-i mîriye alakâsı olduğunu, ayrıca pîr ve natüvan olup, sancağında asla sipahi olmadığı için "*üslûb-ı sâbık üzere nefs-i Amid'in muhafazasıçün*" kalmasının münasip olacağını arz etmiş ve istek yerine getirilmiştir. *Mühimme* 32, s.175.

18. *Mühimme* 53, s.211.

19. Bkz.1 nolu dipnot.

Netice olarak XVI. yüzyılın sonlarına doğru, mukataa gelirlerinin toplanmasının devletin en önemli meseleleri arasında geldiğini söyleyebiliriz. Savaşların finansmanı için hazineye bir an önce nakit girişini sağlamak zarureti, reâyâyı kanunnâmelerde belirtilen esaslara rağmen kudretli vergi toplayıcılarının insafına bırakmış görünmektedir. Araştırmalar arttıkça ve arşivlerimizdeki belgeler gün ışığına çıktıkça Osmanlı dönemindeki toplumun sosyal ve ekonomik yapısı konusunda daha etraflıca bilgi edinmek mümkün olabilecektir. Bu da, Türk tarihinin bu önemli bölümünü anlamamıza ve yorumlamamıza yardım edecektir.

EKLER

Ruznamçe 101, (Sayfa numarası verilmemiş) Diyârbekir eyâleti kısmında.

Hâssahâ-i be-nâm-ı Uğurlu Bey mirlivâ-i Harpurt an tahvil mir-i sâbık.

An nefis-i Harpurt

An mahsûl-i ôşr-ı gallât-ı şehirlüyân der-uhde-i Ahmed Kethüdâ ber-vech-i iltizâm fi sene	6000
Hisse-i Divânî	5700
Hisse-i mâlikâne-i vakf	300
An mahsûl-i resm-i bennâk ve mücerredât-ı müslümânân-ı nefis-i şehir fi sene	9372
An mahsûl-i ispençe-i gebrân-ı nefis-i şehir fi sene	28000
An mahsûl-i resm-i bâğât-ı müslümânân ve gebrân maa bağçehâ ve sebzevât gayr-ı ez hisse-i vakf ber-vech-i maktû fi sene	34000
Mahsûl-i resm-i küvâre ve resm-i arûs ve resm-i tapu ve deştbanî fi sene	4165
Mahsûl-i bād-i hevâ-i şehir fi sene	10000
Mahsûl-i ihtisâb-ı şehir fi sene	10000
Mahsûl-i boyahâne-i şehir maa tevâbi'hâ fi sene	80000
Yekûn	181.237
Karye-i Hogu tâbi'-i Uluâbâd hâsıl	75360
Karye-i Kônk tâbi'-i mezbûr hâsıl	50000
Karye-i Ribât maa mezrea-i Gökköprü tâbi'-i Kuzâbâd hâsıl	12375
Karye-i Alacalar tâbi'-i mezbûr hâsıl	11598
Mahsûl-i çayırhâ der-karye-i Pağnik ve Gürdepe ve Kesikköprü maa mukâta'a-i Hâcî Emin ve mukâta'a-i zemîn der-Gürdepe ve mukâta'a-i çayır der karye-i Everik nâm-ı diğêr Mollakendi fi sene	1520
Mahsûl-i mukâta'ât-ı mezkûrîn	
Mukâta'a-i zemîn der karye-i Şemsi ve Tavlıdepecik der uhde-i Hâcî Emin fi sene	400
Mukâta'a-i zemîn der karye-i Gürdepe fi sene	300
Mukâta'a-i zemîn der karye-i Şemsi der uhde-i Hâcî Hızır fi sene	200
Mukâta'a-i zemîn-i çayır der karye-i Şemsi der uhde-i	

Mehmed bin Pervâne Ağa fi sene

80

Yekûn

980

Mahsûl-i nisf-ı bād-ı hevâ ve cûrm ü cinâyet ve resm-i
arûsâne-i timârhâ-i livâ-i mezbûre gayr-ı ez hâssahâ-i
padîşâh-ı âlempenâh fi sene

10000

Cem'an

343.070

Hâlâ müşârûnileyh Uğurlu der-i devlete adem gönderüb mukaddemâ 250.000 akçalık hâsalar ile Kıgı Sancağı beyi iken Diyârbekir'e tâbi yirmidokuz mukâta'ât ve bazı aklâm ki Melek Ahmed ile Alaeddin ve oğulları ve karındaşı ve cümle ta'allukâtı müddet-i medid mâlikâne tasarruf idüb şer'le ve kanun ile miri için alınması lâzım olan mâl ve hukûk-ı re'âyâ olgelmişe mugâyir ziyâde tahvil bağlanub havâss-ı hümâyûn re'âyâsından envâl te'addi ile ahz ve celb idüb külli kâhire ve cefâsı fazlı kaldırmış iken zimmetlerine lâzım gelen mâli virmeyüb kesr gösterüb hilâf-ı vâki' fûrûnihâde itdirüb külli gadr ve cürümleri var iken sa'yımız vardır diyü kendü beğlerbeylik ve tevâbiine beş sancak ve defter kethüdâlığı ve bölük ağalığı ve müte'addid müteferrikalıklar ve çavuşluklar ve zeâmetler ve kendü tevâbiinden nice yüz nefere timâr ve dirlik alıvrüb ve mevâcibde nice yük hilâf-ı (kanun) kabz itmekle nice kerre yüz bin filoriye mâlik olub mübâşir ve adamların dahi onar bin yirmişer bin filoriye mâlik olub ve zabtlarında olan havâss-ı hümâyûn ve menâsıbın ulemâ ve meşâyih ve â'yân ve re'âyâsından cem'-i kesir ve cem'-i gafir ile nice defa der-i devlete ve serdâr olan vüzerâyâ hilâf-ı şer'ü kanun ekl ü bel'eyledükleri envâl ve erzâkın defterlerin sunub zulm ve te'addilerinden şikayet idenleri katl ve haps itdirüb mâni' olmağla min-ba'd ellerinde olan mukâta'aları ziyâde itmekle ve mezâlimi görülmeğe kimesnenin cür'et ve iktidârı olmadığından zimmetlerinde olan mâl-ı miri tahsil ve eyledükleri mezâlimin men'i kâbil olmadığı defterdâr ve gayri hâkımler bi'd-defa'ât arz itmişler iken kimesne mukâvemet itmeğe kâdir olmayub âkıbet mûmâileyh Uğurlu ve şerikleri adâlet-i padişâhâneme i'timâd idüb zabtlarında olan mukâta'âtın ziyâdesine ve bel'ıyyât ve kemmiyât ve umûmen sâir maddelerin bazı şurûtle üç yüz yirmi bin filoriye kabûl idüb doksan bin filorisin ber-vech-i peşin teslim-i hazîne olunmağın hâliyâ iltizâm-ı sâbıkda olan cümle şurûtumuz kemâkân mukarrer olmak üzere müşârûn-ileyhümânın ve cümle tevâbi'inin ve âmil ve kâtib ve kefil olanların zabt ve tasarrufunda olan havâss-ı hümâyûnu ve gayri mukâta'âtın ibtidâ-i mübâşeretlerinden bu ana gelince virmedükleri bâkâyâ ve bel'ıyyât ve kemmiyât ve fûrûnihâde ve fazla ve Acem seferi fermân olaldan berü

tefavüt-i narh ve tafavüt-i mevâcib ve sefere varmayub serdârların emr eyledükleri bedel akçasını ve Sincâr ve Mûsul ve gayriden çıkardıkları nüzül ve mühimmât-ı seferin yerine getürmedikleri Murâd ve Hasankeyf köprüsüyle Peltikân (?) kal'asının binâsı şartlarında lâzım gelen mâlî ve bi'l-cümle padişâhiye müte'allık olan cem'i mevaddı yerlû yeründen görüb ve bundan adem Malatya ve Mûsul ve gayri mezâlimlerinin nıfısrı mîriye alınıb nısf-ı âharı erbâb-i hukûka virmek şartıyla ve bi'l-fiil mukâta'ât-ı mezbûre her kimin uhdesinde ise zçiyâdeye merkûmların teftişiyle ber kerre yüz bin altuna iltizâm ve kabûl ideriz şol şartla ki Canpulad Oğlu Hüseyin -dâme İkbâelühu- ya kayd-ı hayât ve ocak tarikitle mutasarrıf olduğu Ekrâd sancağıyla Musul Beylerbeyiliği sâbıkâ virildüğu üzere ibtidâ-i târihden mukarrer ola ve bi'l-fiil Siverek beyi olan Mehmed -dâme İzzühu- ya Malatya Sancağı icmâli ile virile ve Siverek Sancağı Süird beyi olan Alican'a ve Sincar beyi olan Hasan Bey'e Çemişgezek ile tebdil ola ve Harpurt Sancağı cümle icmâllü hâsları ile mûmâileyh Uğurlu -dâme İzzühu- ya virile ve zeâmete mutasarrıf Hüseyin'e Ergani Sancağı virile zeâmeti istedikleri kimesneye virile ve zeâmete mutasarrıf Canpulad Oğlu Haydar'a Diyârbekir'in defter kethüdâliği virile zeâmeti istediği kimesneye virile ve zeâmete mûstahakk kâtib Hasan'a Divân-ı hümâyûn kitâbeti virile ve Diyârbekir züemâsından Mustafa Çavuş'un zeâmeti mukarrer ola ve Selmiye Sancağında timara mutasarrıf Mehmed'in timarı mukarrer ola ve dört nefere çavuşluk ve dört nefere müteferrikalık virile ve mâl hizmetinde olan mübâşirlerekanun üzere terakki virile ve mezkûrların zimmetlerinde zuhûr iden mâl-ı mîri alâkasın kat' itmeden mücerred teftişden halâs için ziyâde ile kabûl iderler ise amel olunmaya ve Melek Ahmed ve Alaeddin ve Zeyni ve Nimetullah ve Gedek Mehmed ve diğer Mehmed ve sair mübâşir ve adamları hîn-i teftişde gaybiyyet itmeyüb avk ve te'hîr lâzım gelmemek için zabt olunalar ve mûmâileyhden bir müfettiş Kadı ta'yîn olunub emvâl ve erzâkı zâyî' ve telef olmayub ve kendülerin iflâsa çıkarmak için kadı ma'rifetiyle tahrir olunub mühürleye ve müte'ahhid olduğumuz mahsûb oluna zuhûr iden mâl elimizde ola mukâta'ât ile kendü mâlimızdan edâ oluna elimizdeki mansıblar tahvil içinde sefere gelmediler diyû ahara virilürse ziyâde itdüğümüz mâl bizden taleb olunmaya ve bi'l-cümle şurût-ı sâbıkamız kemâkân mukarrer ola ve zıkr olan mukâtaalar biri birinden ayrılmayub birinin ziyâdesi birine kesrine mahsûb oluna ziyâde ile ahar kimesne kabûl iderse peşinimiz bize virilmeyince kimesneye virilmeye ve mansıblarımız üzerimizde İbkâ oluna ve mezkûrların şer'le zimmetlerine lâzım gelen mâl-ı

mîrînin tahsîli mu'âveneti için dört zâim ve on beş nefer sipâhi virile ve ennâ-i sipâhiyândan iki yüz yirmi beşinci bölükde Mehmed ser-bölüğe on akça terakki ve bir nefere cebecilik virile diyû şart eyledükleri pâye-i serîr-i â'lâyâ arz olundukda şart ve iltizâmları üzere mûmâileyh Uğurlu'ya cümle icmâllü hâsları ile Harput Sancağı virilmek fermân olunduğuna hâlâ Baş Defterdârı olan Ramazân mumzâ tezkere virmeğın mezbûrların şart ve iltizâmları üzere Harput Sancağı'nın cümle icmâllü hâslarıyla müşârünileyh Uğurlu'ya tevcih olunub sene 996 Recebinin guresinden tezkeresi bâb-ı sa'âdetden ihrâc olunmak fermân olunmağın ber-mûceb-i emr-i âli livâ-i mezbûrun zıkr olunan 343.070 akça hâsları icmâl mûcebince şart ve iltizâmların bi't-tamâm edâ itmek üzere târîh-i mezbûrdan mûmâileyh Uğurlu(ya) tevcih olunub der-devletden berât-ı âlişân için tezkere virildi. Fi 9 Şa'bân sene 996.

